

Слюсар В. М.,

кандидат філософських наук, доцент
докторант кафедри філософіїЖитомирського державного університету імені Івана Франка
(Житомир, Україна), E-mail: vadmyksl@gmail.com

ІНДИКАТОРИ ВИМІРУ ФОРМ НАСИЛЛЯ У СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ

Анотація. *Суспільні трансформації позначаються циклічною зміною трьох форм насилля: «міфічного», «божественного» та «раціонального». Індикаторами утвердження кожної з цих форм є агресія, усвідомлення суб'єктами змін власної сили, критика, криза, субстрат та терор. Ці індикатори на кожному етапі суспільних трансформацій мають різні соціальний зміст і характер, який визначають утвердження конкретних форм насилля.*

Ключові слова: *насилля, агресія, «міфічне» насилля, «божественне» насилля, «раціональне» насилля, соціальні трансформації.*

Актуальність. Суспільні трансформації позначаються циклічною зміною трьох форм насилля: «міфічного», «божественного» та «раціонального», але неможливо стверджувати, що одна форма виключає іншу. У конкретний історичний період кожна з цих форм домінує над іншими і визначає характер трансформаційних процесів. У соціогуманітарних науках завжди актуалізувалося питання визначення індикаторів як конкретних соціальних процесів загалом, так і соціальних трансформацій зокрема. Так у філософії історії Р. Козелек, В. Конзе та О. Бруннер у контексті енциклопедичного розкриття змісту історичних понять по суті розглядають революцію, державу, капіталізм, суспільство, прогрес, кризу та критику як індикатори ситуації (а також як фактори історичного розвитку та свідцтва про всі буденні та значимі факти ідеї), що у сукупності являє собою діагноз сучасності [1]. Індикатори дозволяють дослідникам фіксувати певні соціальні стани і прогнозувати зміст і характер подальшого розвитку.

Проблема насилля була і залишається актуальним предметом дослідження як у філософських науках, так і багатьох інших, які охоплюють соціогуманітарну сферу життя. Здійснюються спроби системного аналізу цього соціального феномену та форм його проявів у міждисциплінарній площині, зокрема у колективних монографіях «Насилля: тенденції, структури, проблеми аналізу» (за ред. В. Гайтмейєра та Г.-Г. Зьоффнера), «Міжнародний довідник з насилля» (за ред. В. Гайтмейєра та Дж. Хейгана), «Насилля: міждисциплінарний довідник» (за ред. К. Гудеуса та М. Кріст). Перші системні дослідження агресії здійснено А. Басе, Л. Берковіцем, Дж. Доллардом, К. Лоренцем, Н. Тінбергеном всередині і другій половині XX століття. У вітчизняних дослідженнях насилля розкрито як предмет філософських рефлексій у працях В. Остроухова; особливості насилля у XX столітті та аналіз сучасних пошуків шляхів його подолання у філософських розвідках П. Сауха.

Метою статті є визначення основні індикатори зміни форм насилля у суспільних трансформаціях та проаналізувати характер їх вияву залежно від домінування однієї з форм.

Виклад основного матеріалу. Одним з ключових індикаторів, який визначає утвердження конкретної форми насилля є агресія. Агресія – один із способів здійснення насилля, але не усі її форми є насиллям, а лише інструментальні. Для них властиве використання усвідомлюваних дій, які причиняють шкоду об'єкту, як засобу досягнення мети, що передбачає його підкорення, яке є атрибутом насилля. Незважаючи на деструктивний характер агресії, дія якої детермінована системою стримувань,

запобігань і протидії їй, закріплених в моралі, юридичних нормах, агресія може бути єдиною адекватною моделлю як для подолання перешкод на життєвому шляху особи, так і для соціальних змін та, навіть, трансформацій загалом [2, с. 78]. Ще Норберт Еліас у своїй праці «Процес цивілізації», аналізуючи зміни в агресивності людської поведінки, аргументовано доводив, що історичний розвиток суспільства прямує до стану стримування агресивності, її трансформації, коли вдається до фізичного насилля можуть лише легітимізовані владою соціальні одиниці (індивіди та групи). Різні види фізичної боротьби між індивідами, навіть війна, коли вигляд ворога викликає загострення інстинктів, першочергово актуалізують необхідність контролю на агресивністю. Але у періоди соціальних трансформацій легітимність застосування насилля владою ставиться під сумнів багатьма членами суспільства, що виявляє неконтрольованість насилля. Як зазначав Н. Еліас, «тільки в часи великих суспільних збурень і нужди, за умови, насамперед, свідомо спрямованої пропаганди витіснені з цивілізаційного побуту, засуджені суспільством вияви інстинктів, радість від убивства та руйнування серед широких людських мас певною мірою знов пробуджуються зі своєї схованки й набувають легітимності» [3, с. 233].

Утвердження «міфічного» насилля позначається значним зниженням розумових потуг на раціональне розв'язання конфлікту в обох сторін – влади і опонентів при одночасному пробудженні первісних, а відтак суспільство у ці періоди повністю перебуває під владою стихійних поривів і чинників [3, с. 79]. А домінантним стає панічний страх. О. Кабанес та Л. Насс акцентують увагу на домінування у такому стані масового неврозу у населення, основною рисою якого є тотальна підозра один одного у зраді. Завдяки інформації, яка поширюється у формі чуток і часто не відповідає дійсності, приймаються ірраціональні рішення. У історії прослідковується тенденція: у період соціальних трансформацій викликаних зовнішніми факторами (наприклад, пандемією) чи під впливом військової агресії інших країн «нерідко вибухали найнеймовірніші випадки всезагального безумства; страх перед уявною небезпекою переходить у марення переслідування, а позаяк переслідувані у певних випадках легко перетворюються у переслідувачів, то на цьому ґрунті розігрувалася ціла низка жорстоких дій та жахів, що нічим іншим не пояснюються» [4, с. 79]. А соціальні відносини між індивідами носять агресивний характер.

«Міфічне» насилля покликане частково зруйнувати існуючу систему соціальних норм та правил, «божественне» – установити нову й надати їй статус ідеальності, «святості». У цій точці переходу існує небезпека появи у «міфічного» насилля нової функції – каральної. З одного боку воно спрямовується проти системи, яка, логічно, чинить опір проти втручань. А з іншого – проти конкретних осіб, які є агентами її збереження (представників влади, силових органів, партійних структур). Агресія визначає перспективний вектор дії насилля: якщо мета змінити систему агентами «міфічного» насилля сприймається як недосяжна, саме агресія переспрямовує його дію на зазначених осіб. Виникає логічне запитання: як уникнути цього? П. Рікер визначав таким запобіжником реалізацію принципу «не убий». Він, на його думку, окреслює ту межу, через яку насилля держави не може переступити, бо інакше воно вийшло б зі сфери «добра», де його насилля залишається раціонально виправданим (*raisonnable*) [5, с. 88]. Тобто у суспільній свідомості дії влади проти протестувальників навіть якщо виходять за рамки закону, все одно можуть визнаватися виправданими. Поява перших травмованих піднімає рівень суспільної агресії як у протестувальників, так і в урядових військах, силах внутрішнього порядку. Тому поява людських жертв делегітимізує легальну владу, актуалізує засоби насилля, тобто необхідність покарати за смерть. Делегітимізована влада втрачає підтримку силових інституцій (поліції, армії, спецслужб). Так, у ніч з 16 на 17 грудня за наказу румунського диктатора Н. Чаушеску було відкрито вогонь на ураження по протестувальникам у Тімішоарі. Як наслідок, наступного дня організований провладними силами мітинг змінив риторику на протилежну і став антиурядовим,

а армія перейшла на бік протестувальників. Ці події призвели до утвердження «міфічного» насилля і падіння соціалістичного режиму в Румунії. Подібну роль відіграла загибель Д. Комаря, В. Усова та І. Кричевського в ніч з 20 на 21 серпня 1991 року, делегітимізувавши визнаного й до того низкою республік СРСР незаконним ДКНС. Убивства С. Нігояна, М. Жизневського та Р. Сеника 22 січня 2014 року під час протестів Євромайдану призвели до масових відмов військових брати участь у силових спробах розгону протестувальників.

У періоди домінування «божественного» та «міфічного» насилля агресія втрачає деструктивне функціональне призначення, а відтак, агресивні дії з боку агентів суспільних змін втрачають зміст соціальної необхідності і стигматизуються як «жорстокість». Це здійснюється методом оцінки агресивної дії у співставленні з «мірою людяності», характерної для ціннісної ієрархії конкретної культурно-історичної системи, яка визначає особливості громадської оцінки тих чи інших дій, відносин і якостей, як природних, так і тих, що виникають у процесі культури; жорстокістю позначається, перш за все, те, що носить деструктивний, руйнівний характер, дегуманізує стосунки між людьми, ставлення до природи, ставлення до світу в цілому [6, с. 14]. Відповідно, по відношенню до жорстокої агресивності у суспільстві функціонує система заборон і санкцій (моральних, культурних, соціальних), які, з одного боку, по суті своєї дії є незмінними навіть у суспільних трансформаціях, але з іншого, зміст «жорстокості» має конкретно-історичний характер, тому одні й ті ж дії у різних суспільствах та у різні історичні епохи можуть визначатися або не визначатися як жорстокі.

Зростання рівня агресивності хоча й послаблює дію соціальних норм та правил, але воно не здатне вплинути на потужні трансформаційні процеси без появи іншого показника – усвідомлення суб'єктами змін власної сили. Цей індикатор, по суті, виявляє нахождение енергії бунту в точці біфуркації. Якщо до цього моменту протести можуть виражатися у формі сутичок, погромів, розбоїв, актів ірраціонального насилля відносно окремих осіб, то з набуттям рис тотальності агресії виявляється неспроможність влади, якими б ресурсами вона не володіла, та моральних авторитетів суспільства (духовних лідерів, інтелігенції, старійшин і т. д.) запобігати їм. З одного боку, утвердження у масовій свідомості соціальних страхів у формі відчуття незахищеності, що визначає всезагальну позицію невтручання та неучасті у соціальних рухах, а з іншого боку – усвідомлення суб'єктами соціальних змін, що вони мають достатню кількість ресурсів для здійснення запропонованих змін і подальших трансформацій. Але мова йде радше не про планомірні зміни, а про один акт, здійснення якого має призвести до зняття соціальної напруги, оскільки дії, як правило, передбачають порушення закону, а комплекс дій загрожує руйнуванням правової системи взагалі. Саме із усвідомленням сили Т. Джефферсон пов'язує «Бостонське пиття чаю», але водночас, на його думку, «багато людей зібралося у Бостоні, викинули чай в океан і розійшлися, не здійснивши жодного іншого акта насилля» [7, с. 15]. Усвідомлення власної сили передбачає готовність її регулярного використання за необхідністю.

Особливим індикатором зміни форм насилля у процесі соціальних трансформацій виступає критика. Значна увага до цього явища у контексті досліджень у предметному полі соціальної філософії та філософії історії привертається після появи монографії Р. Козелека «Криза і критика. Студії до патогенези буржуазного світу». У цій праці німецький філософ показав процес утвердження в епоху Нового часу соціального функціонального призначення критики, зокрема моральної критики, яка, будучи сформульованою у філософії історії, витіснила релігію [8]. Саме у цю епоху у контексті продовження філософських розмірковувань Р. Декарта і Т. Гоббса про визначеність, кінечність та міцність у мінливому світі виходять у світ «Критики» І. Канта. Від розрізняв критику як спрямовану на позаісторичні феномени, так як таку, яка вивчає історичні феномени, а Просвітництво, відтак, як

сміливість відносно пізнання світу та самопізнання, сміливість прийняти критичні границі розуму, як критику сучасності [1]. Критика з цієї епохи політизується і стає інструментом тиску на владу, а з розвитком засобів масової комунікації також і інструментом «раціонального» насилля.

Сучасний світ перебуває в «новій критичній ситуації» як результат розширення критики до критики всезагального досвіду, який став усвідомлювати, що він може бути іншим, а відтак цей колективний досвід невпевненості й передчуття і виражає необхідність революційних перетворень [1]. Але масштабність критики, на нашу думку, виявляє неспроможність заперечити цілісність макросистем, створює ситуацію багатовекторності впливів, з яких більшість не сягають поставленої мети.

У контексті дослідження специфіки функціонування критики як компонента та індикатора насилля, доцільно проаналізувати, чи виконує подібне призначення і криза, яку Р. Козелек ставить в один ряд із критикою. І дійсно, можна погодитися з німецьким філософом, що на макрорівні кінець XVIII століття знаменує собою завершення тривалого критичного процесу, появу кризи, а далі – зростання критики і новою масштабною кризою. Криза в Новому часі, за його висловом, «прихована під покровом критицизму» [8, с. 103]. А. Печчеї визначає одним з основних спонукальних мотивів, які дозволяють перетворювати незадоволення життям у відверте (виражене у прямих формах) насилля, кризу розуміння влади, довіри до неї, до її повноважень та легітимності в умовах хаотично мінливого суспільства [9, с. 194]. Це посилюється також низкою непрямих мотивів, зокрема наявністю у крупних за кількістю населення містах встановлених зв'язків між організованою злочинністю та представниками політичної влади, пригніченням будь-яких нововведень в ім'я установлених норм, неспроможність влади і закону протидіяти зростанню таких злочинів як бандитизм, пограбування, викрадення людей. Відтак, криза може бути індикатором утвердження «міфічного» насилля, оскільки у ній відображається стан діалектичної боротьби між існуючими соціальними нормами та правилами та необхідністю встановлення нових як джерела соціальних трансформацій. Але, як свідчить історія, досить часто кризи вирішуються шляхом соціальних компромісів, узгодженості дій і т. д., тому не завжди перед утвердженням «міфічного насилля» виникає криза (наприклад, П'ята Французька революція, Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького). Криза ж у сфері духовної культури передує утвердженню в суспільстві «божественного», а у правовій системі суспільства – «раціонального» насилля. Заперечення існуючої системи ідеалів та цінностей, притаманне «міфічному» насиллю, спричиняє духовну кризу, а тому встановлення нової системи отримує значно менший опір в індивідів. Легітимація нововстановлених соціальних норм та правил також виникає внаслідок кризи, під час якої у правовій суспільній свідомості формується розуміння необхідності їх легалізації, у зворотному випадку виникає загроза повернення до кривавого «міфічного» насилля. Так, політична криза у Росії у 1992–1993 роках потребувала прийняття Конституційного договору та Конституції, але відсутність компромісу призвело до збройного протистояння між прихильниками різних варіантів Конституції.

Важливим індикатором виміру насилля у суспільних трансформаціях є субстрат. Субстрат передбачає наявність визначальних матеріальної основи, сукупності матеріальних цінностей, які призводять до утвердження відповідних форм насилля. Для утвердження «міфічного» насилля таким субстратом є зброя. Про роль субстрату як індикатора розгортання насилля зазначав ще Ф. Енгельс, який, продовжуючи запропонований Є. Дюрингом образний опис економічних та політичних взаємовідносин за принципом «Робінзон Крузо – П'ятниця», акцентує на знарядді насиллі. Робінзон є суб'єктом насилля над П'ятницею, оскільки має більш потужну зброю допоки об'єкт не отримає ще потужнішу. Але логічним постає питання про природу походження зброї взагалі, адже насилля не зводиться лише до вольового акту, а передбачає використання відповідних знарядь, інструментів здійснення,

оскільки перемагає той, хто володіє найбільш досконалою на момент здійснення насилля зброєю. Таке твердження дозволило Ф. Енгельсу дійти висновку, що «перемога насилля ґрунтується на виробництві зброї, а виробництво зброї, у свою чергу, ґрунтується на виробництві взагалі, відповідно на «економічній силі», на «господарському стані», на матеріальних засобах, які перебувають у розпорядженні насилля» [10, с. 166-167]. Застосування зброї владою легітимізує право протестувальників на адекватну відповідь, як у формі масових протестів, так і у використанні зброї. Так, побиття студентів із використанням гумових палиць як виду каральної зброї на Майдані незалежності 30 листопада 2013 року спричинили масові протести із застосуванням її учасниками відповідної зброї у відповідь. Збільшення цього субстрату, його модернізація, зрештою, призводять до відкритого збройного протистояння та масових жертв. Крім зброї субстратом можуть бути технічні засоби поширення ідей, гасел щодо необхідності соціальних змін, до яких належать друковані мас-медіа (листівки, бюлетені, плакати, газети), гучномовці, атрибутика і т. д. Для утвердження «божественного» насилля таким субстратом є пам'ятки культури. При чому не лише поява пам'яток, які фіксують новий етап розвитку суспільства (наприклад, пам'ятники новим героям та подіям, портрети в державних установах нових політичних лідерів, атрибутів одягу), але й знищення тих, які уособлювали собою знищені норми та правила. Субстратом «раціонального» насилля виступають опубліковані закони, Конституція, декларації і т. д.

Утвердження у суспільстві «міфічного» насилля позначається, за Г. Арендт, заміною влади насиллям, тобто втратою існуючих взаємозв'язків у системі владних відносин та заміщення їх такими, які позначаються завданням прямої фізичної шкоди життю і здоров'ю членам суспільства, тобто прямим насиллям [11, с. 65-66]. Індикатором такого переходу безсумнівно є також і терор. Терор виникає передусім у ситуації руйнування влади насиллям та за умов збереження ним повного контролю над суспільством завдяки високій ступені соціальної атомізації [11, с. 65]. На відміну від інших індикаторів, терор виникає лише за певних умов і вказує на тотальний характер «міфічного» насилля. Терор виникає при втраті пануючими у суспільствами групами влади, яка прагне зберегти при цьому повний контроль та запобігти трансформаційним процесам, які відбуваються.

Деякі вчені, зокрема Ю. Антонян, ототожнюють поняття «терор» та «тероризм». Утім, погодимося із В. Остроуховим, який здійснив ґрунтовний аналіз інтерпретації цих двох понять у контексті їх співвідношення із поняттям «насилля», і дійшов висновку, що незважаючи на історичні співпадіння поєднання одним політичним лідером у політичній діяльності і практики тероризму, і практики терору (наприклад, В. Леніним), перше – це явище суспільно-політичного характеру, рух специфічного застосування насилля припиненою, слабшою стороною щодо сторони сильної, насамперед стосовно політики та дій владних структур, а друге – це особливий різновид насилля, який в історії застосовувався у тих випадках, коли «пряме», «звичайне» насилля не досягало запланованої мети [12, с. 33-34]. Основною функцією терору є «виховання мас», яка реалізовується шляхом демонстрації очільником владних інституцій, лідером як уособлення влади здатності до нічим та ніким необмеженого насилля. При чому йдеться як про владу, яка чинить опір трансформаційним процесам, так і про нововстановлену владу, яку отримали агенти соціальних трансформацій, які у такий спосіб прагнуть завершити цикл домінування «міфічного» насилля та стимулювати утвердження «божественного». У другому випадку терор може спрямовуватися проти представників попередньої влади або проти частини найбільш активних агентів змін, або спочатку відносно перших, а згодом – відносно других. Так, терор, який здійснювався більшовиками спочатку здійснювався проти «контреволюціонерів», а згодом проти тих, хто ухилився від генеральної лінії партії.

Здійснення терору має такі особливості: спрямованість на організаційні струк-

тури сил опору владі; широка мережа агентів терору (з одного боку, професіоналів, які безпосередню здійснюють акти терору (військові, поліцейські, працівники спецслужб та, з іншого, – інформаторів); об'єктом терору виступають як соціальні групи, які чинять опір, так і групи, які підтримують владу. Терор як форма «міфічного» насилля використовує такі інструменти як залякування, фізичне та моральне придушення опору об'єкта спрямування, він спрямований на волю опонентів. Виокремлюються специфічні риси терору: системність та періодичність застосування; підвищена жорстокість та безумовність виконання; особливий, додатковий вибір спільності людей, до яких застосовується насилля; специфічний стан суб'єкта насильницьких дій (він позначається особливою ідеологічною, політичною та психологічною мотивацією) [12, с. 33]. Терор, як правило, здійснюється переможцями, тобто передбачає наявність в його суб'єктів владних повноважень та здійснюється на основі відповідних законів та законодавчих актах. Утім, на нашу думку, немає достатньо підстав класифікувати терор як легітимне насилля, яке, як зазначалося, притаманне «раціональній» формі насилля. Легітимність стосується передусім засобів насилля, ніж затвердження нових норм і правил. Терор може здійснюватися й нелегітимними засобами, що виражається у використанні таких заборонених системою національного і міжнародного права методів як тортури, безсудні покарання, викрадення людей і т. д. Подібні методи були застосовані під час проведення Операції «Кондор» – терорі, спрямованого на знищення політичних опонентів у країнах Латинської Америки (Аргентині, Болівії, Бразилії, Парагваї, Уругваї, Чилі) у 70–80-их роках ХХ століття, що здійснювався їх диктаторськими режимами. Найбільша кількість жертв – до 100 тисяч осіб – знищених фізично, а також тих, хто пропав безвісти, та ув'язнених, які зазнали тортур та знущань, було під час «Брудної війни», політики терору, яку проводила військова диктатура в Аргентині. Терор може здійснюватися неурядовими громадськими організаціями чи навіть злочинними групами, чия діяльність регламентована та узгоджена з владою.

Висновки. Суспільні трансформації позначаються циклічною зміною трьох форм насилля: «міфічного», «божественного» та «раціонального», які відповідно спрямовані на руйнування певних соціальних норм та правил, встановлення та підтримку функціонування нових. Одним з ключових індикаторів є агресивність. Утвердження «міфічного» насилля позначається значним зниженням розумових потуг на раціональне розв'язання конфлікту в обох сторін – влади і опонентів при одночасному пробудженні первісних, а відтак суспільство у ці періоди повністю перебуває під владою стихійних поривів і чинників. Інші індикатори: усвідомлення суб'єктами змін власної сили, що вони мають достатню кількість ресурсів для здійснення запропонованих змін і подальших трансформацій; критика, яка політизується і стає інструментом тиску на владу та інструментом «раціонального» насилля; криза (як індикатор утвердження «міфічного» насилля відображає стан діалектичної боротьби між існуючими соціальними нормами та правилами та необхідністю встановлення нових як джерела соціальних трансформацій, криза у сфері духовної культури передусім утвердженню в суспільстві «божественного», а у правовій системі суспільства – «раціонального»); субстрат, який передбачає наявність визначальної матеріальної основи, сукупності матеріальних цінностей, які призводять до утвердження відповідних форм насилля; терор як опір трансформаційним процесам або як підтримка нововстановленої владі, яку отримали агенти соціальних трансформацій, які у такий спосіб прагнуть завершити цикл домінування «міфічного» насилля та стимулювати утвердження «божественного».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Isenberg Bo Critique and crisis Reinhart Koselleck's thesis of the genesis of modernity [Electronic resource] / Bo Isenberg. – Access mode: www.eurozine.com/articles/2012-05-18-isenberg-en.html. (дата звернення 20.06.2016) – Назва з екрана.
2. Слюсар В. М. Поняття «агресія» у предметному полі соціальної філософії в

контексті дослідження проблем насилля / В. М. Слюсар // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки / Гол. ред. В. С. Пазенок. – К.: КУТЕП, 2014. – Випуск 18. – С. 68–79.

3. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Н. Еліас [пер. з нім. О. Логвиненко]. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 670 с.

4. Кабанес О. Революційний невроз. Інстинкти натовпу / О. Кабанес, Л. Насс // Часопис «І». – 2005. – № 35. – С. 78–91.

5. Рікер П. Держава й насильство / П. Рікер // Часопис «І». – 2002. – № 25. – С. 79–94.

6. Чернова Г. Ф. Феномен жестокости: Культурно-антропологический аспект : автореф. на соиск. науч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, и философия культуры» / Г. Р. Чернова – Санкт-Петербург, 2001. – 18 с.

7. Джефферсон Т. Общий обзор прав Британской Америки / Т. Джефферсон // Американские просветители. Избранные произведения в двух томах. / Сост. Н. М. Гольдберг. Под общ. ред. Б. Э. Быковского. – М., «Мысль», 1968 – 1969. – Т. 2. – 1969. – С. 7–26.

8. Koselleck R. Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt (suhrkamp taschenbuch wissenschaft) / R. Koselleck. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag, 1973. – 248 s.

9. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М.: Издательство «Прогресс», 1980. – 302 с.

10. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведённый господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1988. – 482 с.

11. Арендт Х. О насилии / Х. Арендт; [пер. с англ. Г. М. Дашевского]. – М.: Новое издательство, 2014. – 148 с.

12. Остроухов В. Проблеми розуміння та історико-філософської інтерпретації феноменів «терор» і «тероризм» / В. Остроухов // Часопис «І». – 2002. – № 25. – С. 30–55.

REFERENCES:

1. Isenberg Bo Critique and crisis Reinhart Koselleck's thesis of the genesis of modernity [Electronic resource]. – Access mode: www.eurozine.com/articles/2012-05-18-isenberg-en.html. (Accessed 20 august 2015)

2. Sliusar V. M. Poniattia «ahresii» u predmetnomu poli sotsialnoi filosofii v konteksti doslidzhennia problem nasyllia [The concept of «aggression» in the subject field of social philosophy in the context of research into the problems of violence] // Naukovi zapysky Kyivskoho universytetu turyzmu, ekonomiky i prava. Serii: filosofski nauky / Hol. red. V. S. Pazenok. – K.: KUTEP, 2014. – Vypusk 18. – S. 68–79.

3. Elias N. Protsesty tsyvilizatsii. Sotsiohenetychni i psykhohenetychni doslidzhennia [The process of civilization. Sociogenetic and psychogenetically research] [per. z nim. O. Lohvynenko]. – K. : Vydavnychiy dim «Alternatyvy», 2003. – 670 s.

4. Kabanes O., Nass L. Revoliutsiyni nevroz. Instynkty natovpu [The revolutionary neurosis. Instincts crowd] // Chasopys «Yi». – 2005. – # 35. – S. 78–91.

5. Riker P. Derzhava y nasylstvo [State and violence] // Chasopys «Yi». – 2002. – # 25. – S. 79–94.

6. Chernova G. F. Fenomen zhestokosti: Kul'turno-antropologicheskii aspekt : avtoref. na soisk. nauch. stepeni kand. filos. nauk : spets. 09.00.13 «Religiovedenie, filosofskaya antropologiya, i filosofiya kul'tury» [The phenomenon of violence: cultural and anthropological aspect] – Sankt-Peterburg, 2001. – 18 s.

7. Dzhefferson T. Obshchiiy obzor prav Britanskoy Ameriki [An overview of the rights of British America] // Amerikanskie prosvetiteli. Izbrannye proizvedeniya v dvukh tomakh. / Sost. H. M. Gol'dberg. Pod obshch. red. B. E. Bykhovskogo. [per. s angl.]. – M., «Mysl'», 1968 – 1969. – T. 2. – 1969. – S. 7–26.

8. Koselleck R. Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt (suhrkamp taschenbuch wissenschaft) – Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag, 1973. – 248 s.

9. Pechchei A. Chelovecheskie kachestva [Human qualities]. – M.: Izdatel'stvo «Progress», 1980. – 302 s.

10. Engel's F. Anti-Dyuring. Perevorot v nauke, proizvedenny gosposidinom Evgeniem Dyuringom [Anti-Dühring. Revolution in Science, Manufactured Herr Eugen Dühring]. – M.: Politizdat, 1988. – 482 s.

11. Arendt Kh. O nasilii [About violence]; [per. s angl. G. M. Dashevskogo]. – M.: Novoe izdatel'stvo, 2014. – 148 s.

12. Ostroukhov V. Problemy rozuminnia ta istoriko-filosofskoi interpretatsii fenomeniv «teror» i «teroryzm» [Problems of understanding historical and philosophical interpretation of the phenomena of «terror» and «terrorism»] // Chasopys «Yi». – 2002. – # 25. – S. 30–55.

Слюсар В. Н., кандидат философских наук, доцент, докторант кафедры философии Житомирского государственного университета имени Ивана Франко (Житомир, Украина), E-mail: vadmyksl@gmail.com

Индикаторы измерения форм насилия в общественных трансформациях.

Аннотация. Общественные трансформации сказываются циклической сменой трех форм насилия: «мифического», «божественного» и «рационального». Индикаторами утверждения каждой из этих форм является агрессия, осознание субъектами изменений собственной силы, критика, кризис, субстрат и террор. Эти индикаторы на каждом этапе общественных трансформаций имеют различные социальное содержание и характер, которые определяют утверждение конкретных форм насилия.

Ключевые слова: насилие, агрессия, «мифическое» насилие, «божественное» насилие, «рациональное» насилие, социальные трансформации.

Slyusar V. M., PhD in philosophical sciences, docent, doctoral student of the Department of philosophical sciences Zhytomyr State University named after Ivan Franko (Zhytomyr, Ukraine), E-mail: vadmyksl@gmail.com

The indicators measuring forms of violence in social transformations.

Abstract. Social transformations marked by cyclic change of the three forms of violence: «mythical», «divine» and «rational». Indicators of establishment of each of these forms is aggression, awareness of subjects of change of power, criticism, crisis, substrate and terror. These indicators at each stage of social transformations have different social meaning and character that define the establishment of specific forms of violence.

Keywords: violence, aggression, «mythical» violence «divine» violence «rational» violence, social transformation.

УДК 130.2

Чікарькова М. Ю.,

доктор філософських наук, професор
професор кафедри культурології, релігієзнавства та теології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(Чернівці, Україна), E-mail: chikarkova@bigmir.net

**ДИСКУСІЙНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ДУХОВНА КУЛЬТУРА»
В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ СТУДІЯХ**

Анотація. Предметом даної розвідки є аналіз ситуації, що склалася в сучасних українських наукових студіях в результаті ігнорування генези й взагалі традиційного змісту поняття духовність. Тема роботи – необхідність подолання дискусійності у визначенні одного з найкардинальніших понять культури. Мета роботи – вказати на причини недостатності нинішнього функціонування дефініції. Методологія дослідження – культурно-історичний та порівняльно-історичний аналіз ситуації. Актуальність полягає в спробі об'єктивної оцінки ситуації та врахування ролі культурної традиції в повному обсязі. Основні результати та висновки констатують, що в цій сфері панує тенденційне зведення проблеми виключно до формату світської культури, суб'єктивізм та некомпетентність.

Ключові слова: духовність, душевність, релігія, освіта, культура, мораль.

Постановка проблеми. Питання про духовну культуру активно дискутується у сучасних дослідженнях, але наштовхується на цілу низку складнощів. Перша складність пов'язана з тим, що не існує єдиного розуміння категорії «духовна культура». Тут немає чому дивуватися, оскільки самих лише визначень слова «культура» існує понад вісімсот; визначень «духовної культури», звичайно, менше, та вони зазвичай тяжіють чи то до ствердження конструктивної ролі релігії у формуванні духовної культури, чи до фактичного заперечення її. Зауважимо, що